

„iramló fényt a tengeren”
(Menekülés- és teremtésmítosz József Attila lírájában)

A huszadik századi költő egyik lehetséges menekülésmítosza a csönd, a hallgatás világa: a csönd állapotában a költő nyelven túli nyelven tud megszólalni; a Pilinszky János megfogalmazta néma beszéd el nem érhető, de megkísérrelhető elvének érvényesülése kegyelmi állapot, s mint ilyen, a teremtés lehetősége. Ezt példázza kitűnően József Attila egy különös verse, melynek címe nem a megszokott helyen, a szöveg fölött, hanem a szövegben található:

Íme, itt a költeményem,
Ez a második sora.
K betűkkel szól keményen
címe: „Költőnk és Kora”.

Különösen a második sor az, amely a költői nyelvet új helyzetbe hozza; benne a nyelvi jelsor önmagát jelöli. Íme, a kegyelmi állapot, a teljes jelazonosság állapota: a teremtés lehetősége és kényszere. S a költő nem is tesz mást, mint teremt: önnönmagát, viszonylatait s a köré létfeltételéül szükséges teljes univerzumot: „Én a széken, az a földön / és a Föld a Nap alatt, / a naprendszer meg a börtön / csillagzatokkal halad – / mindenség a semmiségbe, / mint fordítva, bennem épp e / gondolat.” Ez a vers az utolsó, melyet nyomtatásban még látott a költő, nem sokkal halála előtt.

Fölmerülhet a kérdés, vajon a teremtés motívuma maga mennyire foglalkoztatta a költőt? A kérdésre úgy adhatnánk választ, ha nyomon követnénk az őselem-szimbolika törvényei szerint építkező verseket, illetve a négy őselem: a föld, a levegő, a víz és a tűz motívumát, illetve archetípusát,¹ ezek ugyanis föl-fölcsillannak már a legkorábbi versekben is, s végigkísérik az egész életművet; mégis választunk közülük, mégpedig a víz, pontosabban a tenger képét-képzetét, annál is inkább, mert a korai művek e vonatkozásban is Adyt követik, aki pedig ebben is az első jellegzetesen modern magyar költő.

A modernség rehabilitálta ugyanis a romantikának, a lázongások irodalmának e legkedvesebb kísérő, táji motívumát: a tengernek a képét. Ott zúgott

a tenger már a Sturm und Drang Goethéjének költészetében, ott Byron verseiben; elkísérte magányos útján Coleridge „vén tengerészét” s Shelley Alastorát, ott hánykolódott Heine, Lermontov, Poe költeményeiben, feltűnt Wagner „bolygó hollandijának” homályló dallamában, s mintegy új életre kelt, uralkodó lett a modernség új arcú romantikájában. A tenger volt a főhős Baudelaire pusztulást s újat együtt vállaló, merész, céltalan utazásaiban, végtelenjét idézték Nietzsche más partok után vágyódó Kolumbus-dalai, s Lautreamont szédült, örült víziói. Távoli nagy vizek hívását hallotta Henri de Régnier és Tristan Corbière, „az óceán bohémja”, s mint mindennek a betetőzője, megjelent Rimbaud úrbe táncoló „részeg hajója”.² S feltűnt – mint Király István írja – „a végtelen vizek hagyományos, szép szimbóluma rögtön az induláskor Ady Endre lírájában is. Már az első igazi Ady-kötet verseiben, az *Új versekben* ott kéklott a tenger. S a pálya végéig, »az utolsó hajóig« hallatszott zúgása. Paradox módon – s épp ezért jellemzőn – uralkodó lett egy tengerek nélküli ország lírikusánál a tenger motívuma. ...a lényeg mindig azonos maradt: a teljes életnek, a végtelennek vágyát, félelmét, veszélyét – a nagy kihívást hozta ez a zárt, emberi világba.” Király szerint nem – illetve elsősorban nem – irodalmi reminiscenciaként került Adyhoz a tenger motívuma: 1904 őszén, Nizzában járva, két hónapon át szinte együtt élt vele: néhány héten át a Léda-szerelemmel s Baudelaire-rel, a végtelen vágyak kemény, tiszta költőjével, s az ő versei – *A fároszok, Az ember és a tenger, Moesta et errabunda* – hatására is kísértette a *Messze* igézete. „A korlátok közé kényszerült élet – jelképesen mintegy – vágyón a parton állt, s figyelt a habok hívó zúgására. »Tengerpart, alkony, kis hotelszoba« volt a »daloló vad tengert« hallgató, magányos vágynak az elrendelt díszlete. »Pálmás parton« tűnt fel a bámuló nézők előtt a tenger »vörös szárnyú, nagy, vízi szekere«. »Sötét vizek partján« kellett birkózni. Partra kényszerülten élt a magyar ugar fáradt száműzöttje, s azt a percet idézte, várta, mikor újból, bátran nekivághat majd az ismeretlennek, s előtörhet »nagy szűzi vizekre«, »boldog nagy vizekre«, mikor ha holtan is, de tengerre vágthatat vele a komor »vörös bárka«. »Más ég alatt szűz hajnalokon, lármás habokon« akart élni, a »szent nagy Óceánba« kívánt befutni az avantgarde lélek csilapíthatatlan nyugtalansága.”³ (Az idézett versek: *Egyedül a tengerrel, Vörös szekér a tengeren, Sötét vizek partján, Várnak reánk Délen, Harc a nagyúrral, Új vizeken járok, Rettegek az élettől, Teremtés a tengeren, Így szólna a szám, Értől az Óceánig.*)

A fiatal József Attila Adyt követi nemcsak a motívumkezelésben, de helyenként még a megfogalmazásmódban, a pátoszt sem nélkülöző magatartásban is: „szép szűzi tó” képe jelenik meg az *Ezerfárosznyi végzetben*, az

Útrahívásban pedig egyszerre érezzük meg Rimbaud, Baudelaire s Ady vágyainak újrafogalmazódását:

Libbenő, lágy árnyad az ár locsolja –
csolnakom ring, szállna az útra máris!
Ó, hiszen vár engem a messzi szépség
szűz kikötője!

Ezekben a korai versekben „Harsog a *tenger*, árad a *tenger*” (*Végtelen óta*), „Rengő csoda a *Tenger!*” (*Tengerhez*), még a Csend is „Riasztó, mint a föl-morajló *tenger*”. Hatalmas kamaszenergia, lelkesedés munkál e sorokban, s követelő kérdéseiben: „Hát hol az a *tenger*, amelyik / Ily kedvvel ringatna gyönyörű hajót”? (*Tüntetés*), még ha megszólalnak közhelyes utánérzések is: „Lelked ... Ringatózik mély *tenger* ölében” (*Hozzá!*). Adyra mutat vissza, ahogy várja a lélek, „hátha *partot* ér” (*Lélekszirten*), vagy ahogy a biztonság féltését: „S elsüllyedünk, ha nincsen *partunk*” (*Szép lobogóval, vagy anélkül*), a biztonság utáni vágyat megfogalmazza: „S de furcsa állat a magános ember, / Szeretne látni büszke *partokat*” (*A gyerekszemű élet-tavon*).

Igazi egyéni mozzanatok azok a versek mutatnak, amelyekben bibliaira, zsoltárosra fordul a hangja: „S megcsöndesülnek mind az Óceánok ... Az én számról friss források fakadnak” (*Tanítások*), „Hát gondoljatok a hárfaszemű fiatalokra, szegények / Nincs, aki friss, tiszta vízzel borulna rá ártatlan életükre” (*Én dobtam*). Ekkor már – 1926-tól – a primitív teremtésmítoszok szemléletének megfelelően, egyértelműen női princípiumként jelenik meg a víz, mint a *Szeretők lázadásában* is:

S a víz a sok vad ajándéktól
kijön értük, előnti őket,
hanem hiába zúg, zúgása
erősíti az éneklőket.

A lányok dalát: *Tenger vagyunk*,
keserű só vagytok ti bennünk, –
a fiúk dalát: *Partok vagyunk*,
keserű tenger vagytok bennünk. –

S a víz habzó, kibomlott kontyán
ragyogó holtakat ringat csengve,
és háborogván emlékezik
az elcsöndesült szerelemre.

Hasonló megoldással találkozunk másutt is: „De én nem vagyok fáradt, kedvesem – / Csak a *tenger* jött el a küszöbömig.” (*Csak a tenger jött el*) Szinte csak variációnak látszik a *Négyen ugrottunk a vízbe*, amelyben szintén a víz és a föld kap hangsúlyos szerepet, mindkettő mint női princípium: „Négyen ugrottunk vízbe. A habok / Szívünkben zúgnak, zubognak, fehér / Tarajuk lobog, mint kigyulladt zászlók. [...] Az áldott anyaföldet más ki vinné / Friss karjaiban, testében, szívében, / ilyen erőt-foganó, tiszta nászba?” József Attila világképében ezé, a víz–föld elem párosé a prioritás, mégpedig úgy, hogy a földet inkább a halál képzetköréhez, a vizet pedig a születéshez, termékenységhoz, szexualitáshoz társítja a költő.

Emlékezzünk csak, hogyan történik az ég és a föld, a víz és a föld isteni elválasztása, a teremtés: „Kezdetben teremté Isten az eget és a földet. A föld pedig kietlen és pusztá vala és setétség vala a mélység színén és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett. És monda Isten: Legyen világosság: és lőn világosság. És látá Isten, hogy jó a világosság; és elválasztá Isten a világosságot a setétségtől. És nevezé Isten a világosságot nappalnak és a setétséget nevezé éjszakának: és lőn este és lőn reggel: első nap. És monda Isten: Legyen mennyezet a víz között, amely elválassza a vizeket a vizektől. Teremté tehát Isten a mennyezetet és elválasztá a mennyezet alatt való vizeket, a mennyezet felett való vizektől. És úgy lőn. És nevezé Isten a mennyezetet égnek: és lőn este és lőn reggel, második nap. És monda Isten: Gyűljenek egybe az ég alatt való vizek egy helyre, hogy tessék meg a száraz. És úgy lőn. És nevezé Isten a szárazat földnek; az egybegyűlt vizeket pedig tengernek nevezé. És látá Isten, hogy jó.”⁴ A József Attila-i értelmezés is hasonló, de az elválasztás-elválasztódás jelképezheti a gyermeknek az anyatestből való kiszakadását is, ezért van, hogy a föld úgy vágyik vissza a vízbe, mint férfi az asszonyölbe, ez a magyarázata a korai versek felfokozott, kérkedő – többnyire a világteremtés ürügyén megnyilvánuló – szexualitásának, falikus szimbólumok gyakori szerepeltetésének (kalapács, gerely, torony, páncélvonat, hal, szomorúfűz); igen gyakori kép a vízbe (tóba, folyóba, patakba, tengerbe) hulló tárgy vagy élőlény (kő, meteor, madár). Az idevonatkozó legjellemzőbb darabokat is ekkor írja (*Kovács, A csapat, Hivogató*). A világteremtés első, extenzív szakaszának művei ezek, közülük programversnek *A világ megteremtése*, *A Kozmosz éneke* című szonettkoszorú és a *Medáliák* tekinthető, ezekben a költő mintegy előadja a maga szabályos teremtéstörténetét, mégpedig úgy, hogy e művei már megelőlegezik az érett korszakot, szoros szálakkal kötődnek a késői költeményekhez: „Külön világot alkotok magam. / Mert mint baktériumnak csepp is *tenger*, / Idegen, messzi bolygó minden ember, / Kinek csak álma, vágya, gondja van.” (*A Kozmosz éneke*)

Van olyan korai verse is, melyben keserű-groteszk iróniával utal menny és pokol kettősségére is: „Pokolbeli gonosz tenger vonagló agyunk / S világtalan angyalaink mi magunk vagyunk.” (*Minden rendű emberi dolgokhoz*)

1927-ben született a baráthoz szóló vers, a *Két vázlat* második darabja, a *Németh Andor*:

Egy nagyon tiszta vízcseppet
dörgöljete a szemire –
harminchat éve várja már
térden a kétpúpú teve.

Lidi, főzz neki húslevest,
rabbi, mondj neki kabbalát,
vegyetek békákat neki,
hogy legyen népe legalább.

Vad ágyúszóval vágatott
gyöngyház-korán a tenger át,
két fürtjén őrzi a leölt
halacskák szürke sóhaját.

A harmadik szakaszt Hankiss Elemér mint József Attila első, már tökéletesen megszerkesztett komplex képét vizsgálta. Értelmezése szerint a „gyöngyház-korán” metaforikus jelző azt mutatja, hogy a gyerekkor éppoly sebezhető, éppoly gyöngyösen fénylő, mint a kagyló, e jelzőtől függ egy újabb metafora, a „tenger”, mely úgy veszi körül, s úgy rejti magában a gyöngyházkagylót, mint az élet, a világ a növekvő gyermeket. Ez a tenger azonban ahelyett, hogy rejtette, óvta, táplálta volna a kagylót, „átvágatott” rajta, mégpedig ágyúszóval, a háborúra utalva, mely átdübörgött a vers hőisének ifjúkorán, a szakasz-záró metatézis pedig a szürke mundéros, s a halálban szürkére sápadó katonák metaforája („halacskák szürke sóhaját”).⁵ Hankiss gondolatmenetét „igazolni” látszik Németh Andor nem sokkal a költő halála után született írása. „Mikor József Attilával megismerkedtem, mindketten végtelenül elhagyatottak voltunk. [...] Találkozásunk évében még mélységesen rám nehezedett a Fekete kolostorban töltött évek melankóliája. Az Atlanti-óceán partközeli szigetein egy középkori klostrom, majd egy III. Napóleon korabeli erődítmény magányában borongtam végig a világháborút, magamba süppedve és végképpen feladva magamat. Mindez hangosan kiabált magatartásomból és minek-jeimből.” Németh Andor szerint ezt summázzák szépséggé a költő sorai. „Nem tudtam beszélni – folytatja – soha

ezeokról az évekről, ma sem tudok. Valami dermedt közömbösség fagyott rám, valami életuntság, amit érzéketlenségnek is lehet, ha tetszik, minősíteni. A gyöngyház vastag, áttörhetetlen kéregként rakódott a kedélyem köré. [...] Ezért vár ma is még, s nyilván hiába, a kétpúpú teve, bármily szolgálatkészen térdel is előttem... Ő vinne, bizonytalannal vinne. De valami visszatart attól, hogy elhelyezkedjem púpjai között... Talán ez is azért van, mert nem tudok sírni. Innen az első két sor, a mindennél fontosabb: *Egy nagyon tiszta vízcseppet dörgöljete a szemire.*" A teljes szöveget értelmezi, találkozásai, barátságuk történetéből fejt föl a vers élményanyagát s végül így fejezi be írását: „Jó a vers? Nem tudom. Akár az, akár nem az, József Attila féltő barátságának meghatározó megnyilatkozása számomra. S ami az igazi titkokat illeti, nyilván azok az igazi titkok benne, amikre itt otrombán rávillantottam. A versekkel is úgy vagyunk, mint az álmokkal. Amiről én beszéltem, az még mindig csak a manifeszt tartalom. A mélység, a titok nem itt van, hanem egy réteggel mélyebben, ott, ahova még az emlékező elemzés kutató sugara sem tud lehatolni...”⁶

Hogy valóban a késői versek élményvilága felé mutatnak már e művek, arra szép bizonyíték egyik töredéke, mely így szól: „Örökkön háborog a tenger / örökkön zúgnak aombok / örökkön fájdalmas az ember / örökkön kicsik a dolgok.” Németh Andorhoz visszatér még versben a költő, s érdekes módon, mindkét esetben él a víz motívumával-képzetével; a feltehetően 1932-ben írt *Balladában* így: „Vízcsepp az ég, viszi a szél / *Ajánlás:* / Legalább N. A. sejtse meg / Ki izlelő nyelven beszél / E gorgonzola-versemet.” A másik vers József Attila „esztétikai testamentumának tekinthető nagy költeménye”, az *Ars poetica*:

Költő vagyok – mit érdekelne
engem a költészet maga?
Nem volna szép, ha égre kelne
az éji folyó csillaga.

Az idő lassan elszivárog,
nem lógok a mesék tején,
hörpintek valódi világot,
habzó éggel a tetején.

Szép a forrás – fürödni abban!
A nyugalom, a remegés
egymást öleli s kél a habban
kecsesen okos csevegés.

Ez a Németh Andornak ajánlott vers azonban már 1937 kora tavaszán íródott, akkor, amikor a költő immáron másként, de újrafogalmazza teremtésmítoszát, a vers befejezése szerint hittel: „Én mondom: Még nem nagy az ember. / De képzeli, hát szertelen. / Kisérje két szülője szemmel: / a szellem és a szerelem!”

Mint látható, a teremtés, a tenger, a víz motívuma a korai és a késői költészetben releváns. Magyarázatot erre a következőkben látok: a Vágó Mártával történt megismerkedés idejétől kezdve fölerősödnek költészetének bensőségesebb hangjai, a nagy archetipikus szimbólumok-képzetek – a jellegzetesen József Attila-i arányosság-igénynek megfelelően – emberi léptékűvé kicsinyülnek; e szemléleti változást úgy is felfoghatjuk, hogy a makrokozmosz megteremtésébe belefáradó lélek törvényszerűen fordul saját mikrokozmosza felé, mintegy „új bőrbe” bújjik, költészetét inkább az apró lények, miniatűrök antropomorfizálása kezdi jellemezni. Logikus e szemléletváltás, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy korai korszakának világokat mozgató lírája óhatatlanul összekapcsolódott a kor divatos expresszív jellegű, biblikus, Walt Whitman-es, kassákos öblös szónokiasságával, de emberi érés eredménye is lehet a gesztus: a harsány, széles ecsetvonásokkal megrajzolt nagyléptékű vázlat után az intenzív világteremtésnek igyekszik szentelni figyelmét a költő, az volt fontos, hogy kozmikus látvatokból alászálló, „tárgyasulni” vágó költészete megtalálja tárgyait.⁷

Csakhogy a teremtés szándéka szinte meghiúsulni látszik, a motívumok új, negatív értelmezést nyernek, az elemekkel mintha hirtelen történt volna valami. A legszembetűnőbb a levegő állapotának megváltozása a szél motívumában, mely mindig is fontos volt József Attilának, különösen az anyaversekben: „A szegényasszony rég halott már, / de fiát a szél el nem hagyja” (*Április 11*, 1925). Most sem hagyja el, de lelassul, elcsendesedik, csupán leng, hull, remeg, ing, száll, hömpölyög, lengedez. A nyugtalan szél mindig is az izgága, mindenhová befurakodó értelem metaforája volt József Attilánál, ha lelassul, azért teszi, hogy átadja helyét a kontemplációnak, a nyugodt és bölcs szemlélődésnek, a számadásnak, a mérésnek és megmértetésnek (*Holt vidék*, *Külvárosi éj*, *Téli éjszaka*, *Elégia*). De, mit is tesz a szél? Az ól aajtáját babrálja (*Holt vidék*), tovaringatja a zümmögő időt (*Határ*), kóbor kutyaként jár (*Külvárosi éj*), lebeg lebontva (*Ritkás erdő alatt*), de a legkülönösebb metafora mégis ez: „Csontos öreg nő ez a szél”; tétova, tűnődő, kiszolgáltatott és aszexuális. A vers, melyben olvasható, a Németh Andornak szóló *Ballada* szomszédságában született *Sárga füvek*. Emlékezzünk csak ismét a teremtésre, mégpedig a harmadik napra: „Azután monda Isten: Hajtson a föld gyenge fűvet, maghozó fűvet, gyümölcsfát, amely gyümölcsöt hozzon

az ő neme szerint, amelyben legyen néki magva e földön. És úgy lőn. Hajta tehát a föld gyenge füvet, maghozó füvet az ő neme szerint és gyümölcsstermő fát, amelynek gyümölcsében mag van az ő neme szerint. És látá Isten, hogy jó. És lőn este és lőn reggel, harmadik nap.” Ugyanez a „gyenge fű” így formálódik meg a József Attila-versben:

Sárga füvek a homokon
Csontos öreg nő ez a szél
A tócsa ideges barom
A tenger nyugodt, elbeszél

Dúdolom halk leltáromat
Hazám az eladott kabát
Buckákra omlott alkonyat
Nincs szívem folytatni tovább

Csillan a nyüzsögő idő
Koralszirtje, a holt világ
A nyirfa, a bérház, a nő
Az áramló kék égen át

Az első szakasz változatának látszik csak a következő is: „Sárga füvek a homokon, a dél / szikrázik, / elült, lefolyt a tors között a szél, / a tócsa bőre ráng idegesen.”

Lássuk tehát, mi történik a vízzel! Hogy jéggé, hóvá lesz, önmagában még nem furcsa, de az már meglepő, hogy tiszta vizet feltűnően keveset találunk: homokkal, porral keveredik, tócsákba gyűlik, nyirkosítja a falakat, lucskosítja a szalmát, gödör fenekén áll (*Határ, Külvárosi éj, Reménytelenül, A város peremén, Eszmélet, Nyári délután*), vagy „nyeli” a szél „nagy, lógó nyelvével”. Az ekkor írt töredékekben is „a tó jegét kásás hó fedi”, sőt összekapcsolódik a költő halálképzetével is: „Kásásodik a víz, kialakul a jég / és bűneim halállá állnak össze.” Teremtés helyett ebben az időszakban „Töredeznek a világ pántjai”, s nincs reggel és este: „Az ágakról, mint fátyol, lóg a szél, / szürkület.”, „A csipogó árnyakból fiókait / összegyűjti a szürkület.” Hideg, fagyos világ vesz körül bennünket, a teljes univerzum e képzetekkel terhes:

Idegeim elmeritem,
mint a hálót,
hust fogni s a nehéz vizen
könnyű álmot.
[...]

Kiterített fagyos háló
az ég, ragyog –
jeges bogai szikrázón
a csillagok.

(Háló)

A víz azonban nemcsak a földdel elegyedhet, hanem a levegővel is: jellemző formái a köd, a pára, a gőz. A köd is egyik fő motívuma az életműnek, kapcsolatba hozható a csönddel (*Ködből, csöndből*) és a semmivel (*Óda*), egyébként pedig tekinthetjük az ősvíz vagy magzatvíz emlékének; az anyasággal való kapcsolata nyilvánvaló: a képzettársítások közt szerepel az anyatej is („a köd szoptató melle buggyan” [*Ritkás erdő alatt*]; „csüggedten várják a fák a sebes, apadt mellű ködöt” [*Fák*]). A pára, a felhő általában, mint elpárolgott víz, a szublimált vagy szublimálandó ösztönöket jelenti, hasonló értelemben jelenik meg a gőz (*Eszmélet*), ám hangulata természetszerűleg füledtebb. A negyedik őselem, a tűz is hasonló „metamorfózison” megy keresztül: immár kiégett tűznek látszik, többnyire korom, füst formájában. *A város peremén* valósággal tobzódik e képzetekben: „Ily kormos, nagy szívet / az látott, hallott, ki napot látott / füstjében fulladni meg”, „puha szárnyakon száll a korom”; még a sursum corda liturgiai fordulata is őrizi a motívumot: „Föl a szíved, / füstölögjön odafönt!” A *Külvárosi éjben* és az *Elégiában* is találunk példát: „Szegények éje! Légy szemem, / füstölögj itt a szívemen!”, „Mint ólmos ég alatt, lecsapódva, telten, / füst száll szomorú táj felett”.

Egyetlen vers van, mely szinte minden vonatkozásban „kilóg a sorból”, s ez az *Óda*, mely feleselni próbál a kiégett világgal: „Szeretlek [...], mint lángot a lélek, test a nyugalmat.” A tűz, a láng a lélek egyik állapota, a másik pedig – mint a *Falu* mutatja – a füst, a szállongó korom: „...Lámpát gyújtanak az asszonyok. / És erőlködve, rángva, / égbe röppenne, mint elnyomott / lélek, a lángja. / El is lobban mind...” Az *Óda* kivételnek számít a teremtés szempontjából is, sugallva, hogy csak az örökkévalóság szempontjából ítéltető meg minden a szerelem pillanatában: „Hullámzó dombok emelkednek, / csillagképek rezegnek benned, / tavak mozdulnak, munkálnak gyárok, sűrög millió élő állat”, hogy a vers végén a szerelem szeretetté csendesülhessen a *Mellékdal* „Csobog a langyos víz, fürödj meg!” felszólításában.

A késői versekben újra fölerősödik az újratelemtődés szándéka, ezt mutatja az „új világ” motívumának megjelenése is. E korszak idevonatkozó

programversének mondható a [*Zöld napsütés hintált...*], mely visszamatat a korai *Medáliákra* és *A világ teremtésére*:

Zöld napsütés hintált a tenger lágy, habos vizén,
meztelenül, vigan, nagy messzi beúsztam biz én,
a fényes ég, a csipke víz pólyája testemen,
bölcsőben fekvé ringtam ott, behunyva két szemem.

Én nem tudom, hogyan, mi volt. A locska őselem,
a víz kihült és nagy hideg zuhant rám hirtelen.
Szivemből rémület szökkelt, mint bokorból a vad,
kiáltottam vón s keserűn szájon vágott a hab.

A hátam mögött szüntelen valami ordított.
Iszonyúbb volt, mint óriási tarajos gyikok
csordája, az a tenger ott s én küzdöttem vele,
elfeledtem, hogy mit sem ér az ember élete.

Usztam vagy usztam volna, ám úgy értem partot ott,
hogy vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott.

A vers keletkezési idejéről, körülményeiről nem tudunk bizonyosat, azonban a korábbi feltételezésekkel⁸ szemben úgy vélem, még a gyerekkorinál is korábbi időszakot idéz meg s nem más, mint a lehetetlen megfogalmazása; egy olyan állapot leírása, melyről az akkor még csupán ösztönlényként élő ember nem tud semmit, ez – még a születés pillanatát is megelőző, az anyaméhbeli állapot.⁹

Nem e versben formálja meg először a költő e vágyát: újraélni a létezés harmóniájának naivan tiszta élményét, ezt tette már a *Medáliákban* is: „Elefánt voltam, jámbor és szegény, / hűvös és bölcs vizeket ittam én, / a dombon álltam s ormányommal ott / megsímogattam a holdat, a napot, / és fölnyujtottam ajkukhoz a fát, – / a zöld cincért, a kígyót, a kovát, – / Most lelkem: ember – mennyem odavan, / szörnyű fülekkel legyezem magam –.” Itt is a születés előtti lét s maga a születés, illetve a mágikus és természeti elemek felsorakoztatásával a teremtés fogalmazódik meg. A nappal és holddal megjelenített zárt univerzum birtoklása olyanfajta kozmikus-ságot jelent, mely a születés által véglegesen elvész, „mennyem odavan”, ahogy a költő mondja. De a *Medáliák* mellett ezt fogalmazza meg a költő a *Vallomás* első tételében is: „Körülnézek, – benne vagyok a világban, mint

egy mérhetetlen szeretetben. Mellem dagad, úgy érzem, semmi dolgom. Torkomból a görcs alászáll, s ha ez az állapot tarthatna, bizonyára föloszlana egész testemben, epikusan, képben objektiválva ezt az érzést: gyermek vagyok az anyatestben.” – Igen, gyermek az anyatestben, ez József Attila a vers első szakaszában is; visszatér a költő az ősharmóniához, s egyes szám első személyben fogalmazza meg az ember első ösztönös létélményét, gyanútlanágát, otthonosságérzését az őt körülvevő „világban”. Személyesség, nem pusztán ösztönösen átéltté akarja váltani a „felidézett” pillanatokot, erre utal az is, hogy az eredeti „Zöld napsütés játszott a tenger lágy, habos vizén” sor igéjét átírja a sort személyesebbé, rá közvetlenebbül vonatkozó tárgyias igével: „hintált”. A verset kezdő jelzős szerkezet – „zöld napsütés” – is szinte álomszerűnek, irracionálisnak mutatja az örökkévalónak tűnő pillanatokot. Álomszerű ez az állapot, „idilli”, ember és környezetének olyan szerves összekapcsolódása, eggyéolvadása, mint amelyet *A szocializmus állásáról* sorai sugalltak: „Fák közt, / virág közt / ülök egy padon. / Kotyogok mint elhagyott csolnak, / sok lágy levegő locsolgat – / a szabadság nagy csendjét hallgatom. / S valami furcsa módon / nyitott szemmel érzem, / hogy testként folytatodom / a külső világban – / nem a fűben, a fákban, / hanem az egészben.” A [*Zöld napsütés hintált...*] első versszakából is hasonló biztonságérzet, derű, nyugalom árad, a „lírai hősnék” és környezetének – a teljességet, a világ egészét jelentő anyaméhnek – a meghitt kapcsolata sugárzik, a bibliai teremtésnek az a harmóniája ez, amellyel az *Eszmélet* első tételében is találkozhatunk: „Földtől eloldja az eget / a hajnal s tiszta, lágy szavára / a bogarak, a gyerekek / kipörögnek a napvilágra; / a levegőben semmi pára, / a csilló könnyűség lebeg! / Az éjjel rászálltak a fákra, / mint kis lepkék, a levelek.” Azonos jelzője is van a három versnek: „sok lágy levegő locsolgat” – írja az *Alkalmi vers*, a hajnal „tiszta, lágy szavára” utal az *Eszmélet*, „a tenger lágy, habos vizéről” szól a [*Zöld napsütés hintált...*]. A jellegzetes jelző már önmagában is a jóság, naivitás, melegség, otthonosság, bizalom jelentését hordozza.¹⁰ Hogy többről van szó, hogy az ősharmónia, a „teljes harmónia” itt egyúttal az anyaméh biztonságát is jelenti a még meg nem született gyermek számára, hogy az ösztönös létérzékelés naiv örömét a felnőtt a magzatba vetíti vissza, azt bizonyítják a határozók: „meztelenül, vigan”, de jelzik ezt a versszakzáró metafora elemei, a „pólya”, a „bölcső” s a „ringtam” anyaidéző jelentéstartománya és a szövegmodosítások is. A harmadik–negyedik sor eredetileg fordított sorrendben s így szólt: „hanyatt feküdve ringtam ott, behunyva két szemem, / a fényes ég, a csipke víz ru” – s itt azonnal átjavította a költő a szakasz utolsó szavát, mely eredetileg bizonyára „ruhája” lett volna, s így írta végül: „pólyája”. A „hanyatt feküd-

ve” szerkezetet is a gyermeket közvetlenebbül idéző kifejezésre cserélte: „bölcsőben fekvő”.

A második szakasz hirtelen jelentőset fordít a versen, az élére került személyes névmás megtorpanója, a tagadószó s a hozzákapcsolódó ige („nem tudom”) megmerevíti, az egymás mellé helyezett kérdőszók („hogyan, mi”) pedig már valami új, az eddigiektől eltérő érzelmi tartomány felé viszik a verset; a döbbenet, melyet a harmónia és derű hirtelen megszűnése okoz, a formában is észlelhető: míg a lágy, puha dallamú első szakasz egyetlen hosszú mondat, addig a második szakasz három, a harmadik szakasz pedig két mondatból áll. A második versszak élén álló mondat nincs még egy verssornyi sem, s a verssor második fele is egy negatív értéket hordozó jelzőből („locska”) s az előző szakaszra visszautaló főnévből („őselem”) áll.

Óriási a különbség a két szakasz közt. Az első szakasz visszautalni látszott a *Vallomás* első tételére, a következő két szakasz pedig a próza második tételére alludál: „Gyermek vagyok az anyatestben? A kérdés maga visszahozza a hisztérikus görcsöt a torkomba. Szó sincs róla, hogy magzat volnék! Magzat, melyet a világ visel? A világ nem végzi el helyettem az anyagcserét! Idegen tárgyak kellene, hogy élhessek, meg kell telnem és ki kell ürülnöm, hogy ismét megtelhessek a kiürülés végett. Amily magától értetődő élet és boldogság volna az élet az 1. [tétel] szerint, olyan értelmetlenség és boldogtalanság az élet így.” De honnan e hisztérikus görcs, e rettenet („rémület szökellt”), hiszen még mindig ugyanazon a létszinten mozog a vers? Az első szakasz pozitív elemei azonban negatívvá válnak, a „lágy, habos víz” itt „locska őselem” lesz, s egy hideggé vált világ veszi körül a lírai hőst („a víz kihűlt és nagy hideg zuhant rám hirtelen”), a változás gyorsaságát, a magzattal szembeni kíméletlenségét mutatja a kívülről jövő mozgást érzékeltető ige, a hideg jelentését pedig még fokozza is a jelzője s végül a határozó is zaklatottá teszi a szakaszt, a harmadik–negyedik sor pedig a körülmények hirtelen megváltozásával szembeni tehetetlenséget, kiszolgáltatottságot és a harmónia elvesztésével járó fájdalmat panaszolja. A születés előtti lét utolsó pillanatát érzékelteti az utolsó sor archaizáló igei szerkezete, a „kiáltottam vón”, a „locska őselem” pedig a magzattvíz, kihűlése a harmónia megszűnté, azaz a szülés–születés megkezdődése; az első versszak harmóniájával, végtelenség-érzetével szemben a második a bizonyosság, a valóra ébredés megsejtése. Érdekes, hogy a *Medáliák* második szakaszában is a kéziratban a „most lelkem: ember – mennyem odavan” helyén ez állt: „a csillag rázuhan”; ez az elháríthatatlan katasztrófa képzetét kelti, az élet szinte rázuhan az emberre, ez jelentheti a születéssel járó megrázkódtatást s a tragikus létet is.¹¹

A harmadik szakasz pedig a magzat első igazi nagy félelme – magától az élettől, mely mint halál jelenik meg érzékei, ösztöne számára, szemben azzal a harmóniával, nyugalommal, melyben eddig „élt”, melyet eddig életként érzékelt, „értelmezett”, a szülés-születés páros küzdelmének vagyunk itt is tanúi, mint a *Nagyon fáj* soraiban: „A csecsemő is szenved, ha szül a nő. / Páros kint enyhíthet alázat.” A rettenet tovább fokozódik, mint a „szüntelen” határozó mutatja, állandósul, a lírai hős tehetetlenül szenved el a vele történeteket, először csak a harmadik sorban védekezik a magzat a tengerrel szemben, mely szinte szörnyként, „mint óriási tarajos gyíkok csordája” jelenik meg számára. A védekezés mozzanata érzékelhető a két utolsó sorban is („én küzdöttem vele, / elfeledtem, hogy mit sem ér az ember élete”): a haláltól való félelem segíti az élethez a magzatot. Ez ugyanaz a mozzanat, mely a felnőttnek a felismerés pillanatát jelenti, mint a *Modern szonett*ben: „Életben tart a halálfélelem. / (E nehéz percben ismerek magamra.)” Ezek az első ösztönös „eszmélés” percei.

A vers utolsó két sora pedig a folyamat végét, a megszületés pillanatát sugallja a magzat „nézőpontjából”:

Usztam, vagy usztam volna, ám úgy értem partot ott,
hogy vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott.

A küzdelem folytatódik, de hiábavaló, hogy végül a megújuló szenvedések árán a természet, a „törvény” győzedelmeskedjék, s megszülessék, világra jöjjön a magzat: egy zárt, harmonikus, derűs világból egy tág, ismeretlen világba kerül, ezt érezteti már maga az utolsó ige, de még inkább a hozzákapcsolódó igekötő irányultsága („kidobott”).

A tenger és a part motívuma az ez idő tájt írt versekben gyakran szerepel, s a fentebb értelmezetthez hasonló jelentésben. A *Csak most* című versben az új világba tartó költő így ír: „Elenyésztek a régi partok, / nem ödöngök zajuk-bajukban: / az emberarcok mélyiről / új értelem szegélye bukkan.” A születés-teremtés képzetköréhez kapcsolódik a motívum az *Aki szeretni gyáva* vagy utolsó két sorában is: „Egykor egy sejt a tengerben kikelt, / hadd jusson el már örökös öledhez!” Az *Elmaradt ölelés miatt* panaszos szentenciájában és hiánytudatában is ezzel a képzetel találkozunk: „De mélyben, egyben él, aki szeret. [...] s nem is uszhattam a sodorral szembe / kedves öledben!... Hol volt az öled?...” Az egész, a teljesség megfogalmazásához hívja segítségül a képzetet a *Már régesrég* című versben is:

Már régesrég rájöttem én,
kétéltü vagyok, mint a béka.
A zúgó egek fenekén
lapulok most, e költemény
szorongó lelkem buboréka.
[...]
Mint a halak s az istenek
tengerben és egekben élek.

Tengerem ölelő karok
meleg homályú, lágy világa.
Egem az ésszel fölfogott
emberiség világossága.

S ott vannak e motívumok a *Flórának*, a *Bukj föl az árból* s a *Jelenet egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* soraiban is, az utóbbinak van a legközvetlenebb motivikus kapcsolata a [*Zöld napsütés hintált...*] gondolatmenetével. A vádló szavaiból idézünk:

Mit vall be? amit mind tudunk már –
iramló fényt a *tengeren*,
de bűne íze (rengve lenn)
fogai s ínye között bujkál!
[...]
Arcátlan szenvedő! Nem átalsz
rettegni kínod örömét.
A tengerfenék gyönyörét.

Hogy a [*Zöld napsütés hintált...*] sorait egy tengerparti fürdésemlék felidézéseként értelmezték, abban éppen Németh Andor játszott nagy szerepet: 1938-ban, amikor közölte, címet adott neki: *Tengeri fürdő*, de bizonyára zavarta, hogy nem kerek, nem lezárt írásmű, hogy negyedik szakasza csonka, ezért az utolsó két sor híján közölte, hasonlóan járt el, azaz töredéknek tekintette Bálint György, Kardos László, B. Szabó György is.¹²

Az utolsó, csonka versszak nélkül esetleg jobban elképzelhető, hogy egy tengeri fürdés emlékét olvassuk, a vershez azonban szervesen hozzátartozik e két sor, s ezzel együtt sem töredék, „csonkasága” ellenére sem az; nem töredék, hanem „nyitott vers”: a hiányzó két sor jelentése éppen hiányában fogható meg. Az utolsó két sor s az utolsó szó, a „kidobott” a megszületés

pillanataról, az ezt követő két sornyi hiátus pedig a megkezdődött életről „tudósít”. A költő gondolkodása megfordít mindent: „képben objektiválja” az elképzelhetetlent, a magzat sejtéseit és reakcióit a születést megelőző stádiumban és a megszületés pillanatában, ugyanakkor elhallgat a költő, a „csöndbe tér” a vers a „magára ismerés” pillanatát követően, az elmondhatót – az életet – már föl sem villantva, csak sejtetve a két sornyi űrrel. Ez a versvégi csönd a kimondott szónál is beszédesebb, a kimondhatónál is mélyebb pesszimizmusról árulkodik.

Ugyanaz a keserű, önmardosó gúny olvasható ki e versből, mint amilyenek a *32 évvel ezelőtt* kezdetű prózai írásában lehetünk tanúi: „32 évvel ezelőtt – a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan, 1905. április 11-én este 9 órakor – lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szemérem sértés, közveszélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenyítésre ítélték, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlan bűnözők világába. A nyomozás eredménytelenségét a hatósági közegek kínváltási adataival palástolták s a kínváltás, mondhatom, egy örök-kévalóságig tartott. Hiába hangoztattam ártatlanságomat, a bíróság a nyomozati jelentést s a kikényszerített beismerő vallomást fogadta el az ítélet alapjául...” A prózai önvallomás teljes szövegét idéztem, a szöveget záró három pont is ugyanazt a hiátust, az élet folyamatát hivatott keserű-groteszk módon jelezni, mint a vers zárószakaszának „csonkasága”. A tartalmi elemek, motívumok hasonlósága valószínűsíti, hogy születésnapját „ünnepelhette” velük a költő, mint a *Születésnapomra* című versével és a talán legszebb anyaversével, a középkori Mária-himnuszok¹³ közvetlen hatását mutató, a léten túli létre vonatkozó teremtést megszólaltató *Édesanyám, egyetlen drága* kezdetűvel:

Édesanyám, egyetlen drága,
te szüzesség kinyílt virága,
önnön fájdalom boldogsága.
Istent alkotok (szivem szenved),
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyek s utánad menjek!

Hogy e kései versekben mennyire kozmikussá, transzcendenssé válik az anya képzelet, azt mindennél jobban megerősíti a tény, hogy 1936. január 9-én újraközli a költő *Mama* című versét; az újraközlésben nem is annyira az apróbb interpunkciós szövegeltérések a lényegesek, hanem az, hogy új

címet is ad korábbi versének a költő, s az új cím így hangzik: *Mennybemenetel*.¹⁴

Az esztendő végén a halálképzethez is társul a tenger képzete s meglepő módon, a hozzárendelt ige miatt a másik őselemhez, a földhöz válik hasonlatossá: „Eltöm a föld és elmorzsol a tenger: / azt mondják, hogy meghalok.” A Flóra-szerelem azonban kiszabadítja képzeleti szorításából s az „úri szemle” szépségének örülnek a versek, s még a bolygók kihűlése sem kelthet félelmet: „Mert a mindenség ráadás csak, / az élet mint az áradás csap / a halál partszegélyein / túl, örök, szívek mélyein / túl” (*Flórának*), „A megbántott Föld ha kihül, / ég Flóram és szívem szerelme.” Amikor visszavisszatérnek a harmincas évek elején megfogalmazott negatív képzetek, éppen a víz, az éltető nedvek hiányát észleli, ezzel csak a szerelem követelését tudja szembeállítani: „Száradok, törődöm, / korán előregszem. / A sivatag földön / álmatlanul fekszem. / [...] Ifjíts meg, bocsánat! / Flóra szép szerelme!” Hasonlóan formálódik meg egy ekkori töredéke is: „elapadt kedvem, elapadt nedvem, / elszáradt ág tüze lobog, / a gyűlölet, sívó szívemben”. A (*Szaggatlak, mint a fergeteg...*) is követelő és fogadkozó, szerelemvágó és énféltő egyszerre: „Fölszív a vágy, mint patakot a hőség. / Mind mélyebbről bugyog e szerelem. / El nem apadnék, nehogy keserű könnyed / gyűljön tengerré szilaj öleden.”

S nem meglepő, hogy egyik utolsó töredékében, egy olyan versben is használja a vizsgált képzeteket, amely az alkotás mibenlétére, a teremtés lehetőségére, a költői mesterség relativizálható kényszerére utal, az ekkorra már megszokottá vált, jellegzetesen József Attila-i, a versből kikacsintó, az olvasóra cinkosan mosolygó iróniával:

Amikor verset ír az ember,
mindig más volna jó,
a szárazföld helyett a tenger,
kocsi helyett hajó.

Amikor verset ír az ember
nem írni volna jó

1 Egyértelműen elkülöníti egymástól a kettőt CS. GYÍMESI Éva: „a motívum egy-egy műalkotás vagy egész életmű ismétlődő, rendszerint szimbolikus értékű tematikai egységeit, [...] az archetípus pedig az egész világirodalomra kiterjedő szimbolikus tematikai közhelyeket, a mítoszokban, hiedelmekben, vallásokban is kimutatható irodalom előtti jelképeket” jelöli. = CS. GY. É., *Teremtett világ*, 78.

- 2 Vö. KIRÁLY István, *Ady Endre*, Magvető, 1972, I. köt., 330–331.
- 3 Uo., 331–332.
- 4 Szent Biblia, ford. KÁROLYI Gáspár, Mózes első könyve. 1.1–10, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája Sajtóosztálya, 1966.
- 5 Vö. HANKISS Elemér, *József Attila komplex képei* = H. E., *A népdaltól az abszurd drámáig*, Magvető, 1969, 13–15.
- 6 NÉMETH Andor, *Medáliák* = N. A., *A szélén behajtvá*, Magvető, 1973, 299–300; vö. még SZABOLCSI Miklós, *„Kemény a menny”*. *József Attila élete és pályája. 1927–1930*, Akadémiai, 1992, 127–136; TVERDOTA György, *József Attila és Németh Andor*, Forrás, 1981, 4, 67–70; VÖRÖS Boldizsár, *József Attila: Németh Andor: „Elvarázsolt” portré és profán ima = „A hetedik te magad légy!” Újabb József Attila-versértelmezések*, szerk. SZABOLCSI Miklós, ELTE BTK, 1991, 49–71; írt a költő verset Németh Andorról 1932-ben (*Hová forduljon az ember...*) [eredetileg *Németh Andor* címen adta ki maga Németh Andor 1938-ban] címmel, ez KABDEBŐ Lóránt szerint „általánosabb érvényű változata a korábbi *Németh Andor* címűnek” = *Három versportré. Versek között*, 1980, 36.
- 7 Vö. SZÉLES Klára, *„Minden szerzem óra”*. *József Attila költői motívumrendszeréről*, Magvető, 1980, 17–23; a Vágó Márta-szerelemről és verseiről SZABOLCSI Miklós, *i. m.*, 25–122.
- 8 JAÓM II, Akadémiai, 1955, 431; SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*, Akadémiai, 1963, 155; BÓKA László, *Arcképvázlatok és tanulmányok*, Szépirodalmi, 1962, 87–88; TÓTH Ferenc, *Abbázia vagy Volosca?*, Somogyi Könyvtári Műhely, 1980, 1–2, 1–7.
- 9 Részletes elemzését I. SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény. Motívumértelmezések*, Magvető, 1988, 76–96.
- 10 A jelzői motívum részletes elemzése: uo., 45–76.
- 11 A *Medáliák* elemzését l. még TÖRÖK Gábor, *Költői rébuszok*, Magvető, 1974, 113–224; SZÉLES Klára, *i. m.*, 146–172; MAJOROS Valéria, *A „medáliák”-ról = Költők és korunk*, OPI, 1983, 269–290; SZABOLCSI Miklós, *i. m.*, 246–275.
- 12 Vö. *József Attila összes versei*, sajtó alá rend. NÉMETH Andor, Cserépfalvi, [1938]; *József Attila összes versei és műfordításai*, sajtó alá rend. BÁLINT György, Cserépfalvi, 1940; *József Attila összes verse*, sajtó alá rend. KARDOS László, Révai, 1950; *József Attila összes versei és műfordításai*, sajtó alá rend. B. SZABÓ György, „Testvériség–Egység” Könyvkiadó Vállalat, Novi Sad.
- 13 TARNÓC Márton írja: „Különösen a második sor: *te szüzesség kinyílt virága* árulkodik a Mária-himnuszokkal való rokonságról. Hogy éppen melyik himnuszra gondolhatott vagy emlékezhetett írás közben, megállapítani csaknem lehetetlen, de nem is igen szükséges, mert nem *egy* szöveg, hanem a régi magyar költészet egy műfajtípusának hatásáról van szó. Az RMKT XVII. századi sorozatának 7. kötetéből is szép számmal lehetne idézni hasonló sorokat: *szüzességnek szép virága; szép virága és világa szent szüzességnek* stb.” *A régi magyar költészet és József Attila* = *„A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd”*, ELTE, 1980, 69–70.
- 14 Vö. LÁNG József, *Adalékok három József Attila-vershez*, ItK, 1962, 476. A rövid adalék szerzője elmondja, hogy 1936 januárjában, februárjában és márciusában egy-egy József Attila-verset is közöl az Ünnep című képes irodalmi folyóirat, köztük a *Mamát*.